

QO‘QON ADABIY MUHITINING UVAYSIY IJODIY MAHORATI SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI

The Role of the Kokand Literary Environment in the
Formation of Uvaysiy’s Creative Skills

Shohista
JUMABOYEVA

Alisher Navoiy nomi-
dagi Davlat adabiyot
muzeyi stajyor-tad-
qiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qo‘qon adabiy muhitining Uvaysiy adabiy merosi va badiiy mahoratining shakllanishiga ko‘rsatgan ta‘siri tadqiq etiladi. Unda shoiraning ijodiy kamolotini belgilagan tarixiy va adabiy omillar, shuningdek, Amir Umarxon va Nodiraning adabiyot taraqqiyotini qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Qo‘qon adabiy maktabining o‘zbek adabiyoti rivojida ahamiyati ham yoritiladi. Shuningdek, Uvaysiy asarlarini o‘rganishda qo‘lyozma manbalari hamda matniy-qiyosiy tahlilning muhim o‘rni ochib beriladi va uning boy adabiy merosini asrash hamda chuqur tadqiq etish zarurligi ta‘kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Uvaysiy, Qo‘qon adabiy muhiti, qo‘lyozma manbalari, matnshunoslik, matniy-qiyosiy tahlil, adabiy meros, badiiy mahorat, Amir Umarxon, Nodira, o‘zbek adabiyoti.

Abstract. This article examines the influence of the Kokand literary environment on the formation of Uvaysiy’s literary heritage and artistic skill. It analyzes the historical and literary conditions that contributed to the poetess’s creative development, the role of Amir Umar Khan and Nodira in supporting literature, and the significance of the Kokand literary school in the history of Uzbek literature. The study also highlights the importance of manuscript sources and textual-comparative research in investigating Uvaysiy’s works and emphasizes the value of preserving and studying her literary legacy.

Keywords: Uvaysiy, Kokand literary environment, manuscript, textual criticism, comparative textology, literary heritage, Amir Umar Khan, Nodira, Uzbek literature.

Kirish. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida shakllangan yirik adabiy markazlar orasida Qo‘qon adabiy muhiti alohida o‘rni egallaydi. Mazkur adabiy muhit XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi yarmida adabiy jarayonning izchil rivojlanishiga xizmat qilgan hamda milliy adabiyot taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan ijodkorlarni voyaga yetkazgan muhim madaniy makon sifatida e‘tirof etiladi. Aynan shu adabiy muhit bag‘rida Uvaysiy, Nodira, Mahmud, Fazliy, Ado, Furqat singari iste’dodli shoir va shoirlar kamol topib, o‘zbek mumtoz adabiyoti rivojiga munosib hissa qo‘shdilar. Bu esa Qo‘qon adabiy muhitining nafaqat o‘z davri adabiy hayotida, balki o‘zbek adabiyoti tarixida ham mustaqil

E-mail: jumaboyevashohista357@gmail.com

Yetib kelgan/Received:
26.07.2026

Qabul qilingan/Accepted:
10.09.2026.

adabiy maktab sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Xususan, mazkur muhitda hukm surgan ijodiy hamkorlik, adabiyotga davlat miqyosida ko'rsatilgan e'tibor, shoir va olimlarning o'zaro ilmiy-adabiy muloqoti hamda boy ma'naviy an'analar Uvaysiy kabi iste'dodli ijodkorlarning badiiy tafakkuri va ijodiy mahorati shakllanishida muhim omillardan biri bo'lib xizmat qilgan.

Maqsad va vazifa. Qo'qon adabiy muhitining ana shunday sarmahsul ijodiy an'analari Uvaysiy iste'dodining shakllanishi va badiiy tafakkurining kamol topishida muhim omillardan biri bo'ldi. Shoiraning she'riy merosi g'oyaviy-badiiy yetukligi, obrazlar tizimining o'ziga xosligi, til va uslubining nafisligi hamda badiiy tasvir vositalaridan yuksak mahorat bilan foydalanilgani bilan ajralib turadi. Bunday yuksak badiiy saviyaning shakllanishi tasodifiy hodisa bo'lmay, muayyan tarixiy-adabiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan uzviy bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, Uvaysiy ijodiy individualligining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan omillarni aniqlash uning adabiy merosini, xususan, qo'lyozmalarini matniy-qiyosiy jihatdan o'rganishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Shoiraning badiiy dunyoqarashi va ijodiy mahorati, avvalo, Qo'qon adabiy muhitining boy an'analari, Amir Umarxon hamda Nodiraning ilm-fan va adabiyot ahliga ko'rsatgan homiyli-gi, ijodkorlar o'rtasida shakllangan faol adabiy muloqot muhiti ta'sirida kamol topdi. Bundan tashqari, Uvaysiyning turkiy hamda fors-tojik mumtoz adabiyotini chuqur o'zlashtirgani, diniy, ma'rifiy, falsafiy va tasavvufiy ta'limotlardan puxta xabardorligi ham uning poetik tafakkurini boyitgan muhim omillar sirasiga kiradi. Mazkur omillarning o'zaro uyg'unligi shoiraning o'ziga xos badiiy uslubi va poetik mahoratini shakllantirgan. Shu bois Uvaysiy ijodining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini xolis baholash va uning qo'lyozma merosini ilmiy asosda tadqiq etishda, eng avvalo, shoiraning ijodkor sifatida kamol topgan adabiy muhitini o'rganish zarur. Aynan shu nuqtai nazardan, dastlab Qo'qon adabiy muhitining Uvaysiy ijodiga ko'rsatgan ta'siri masalasini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Usullar. Maqolada tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, tarixiy-biografik va tahliliy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, ilmiy qarashlar hamda qo'lyozma materiallar qiyosiy va tahliliy asosda o'rganildi. Shuningdek, Uvaysiy ijodining shakllanishida Qo'qon adabiy muhitining o'rni tarixiy-adabiy jihatdan tahlil qilindi.

Natijalar va muhokamalar. Qo'qon adabiy muhiti XVIII asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududida shakllanib, qisqa vaqt ichida mintaqaning yirik madaniy va adabiy markazlaridan biriga aylandi. Mazkur adabiy muhit iste'dodli ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash, adabiyot va san'at taraqqiyoti uchun qulay shart-sharoit yaratish, ilm-fan va ma'rifat rivojini rag'batlantirish hamda jamiyatning madaniy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirishga xizmat qildi. Ana shu tarixiy-madaniy jarayon Qo'qon adabiy muhitining izchil rivojlanishi va uning o'zbek adabiyoti tarixida alohida adabiy maktab sifatida shakllanishiga zamin yaratdi. Bu holatni "Ansob us-salotin" asari muallifi Mirzo Olimning ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. U Abdulkarimxon saroyida Eshon, So'fi Olloyor, domullo Olim Konibodomiy, domullo Vali Xo'jandiy hamda Mashrabi Devonai Namangoni-y kabi ilm va ma'rifat ahlining muntazam suhbatlari tashkil etilganini, hukmdorning esa ana shu ilmiy-ma'rifiy muhit ta'sirida kamol topganini qayd etadi. [1:18] Mazkur ma'lumotlar xonlik saroyida ilm ahli va ijodkorlarning faol ishtiroki uchun qulay muhit yaratilganini ko'rsatadi.

Akademik Aziz Qayumov ham Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi xonlarning adabiyot va san'atga bo'lgan e'tibori bilan chambarchas bog'liq ekanini ta'kidlaydi.[2:41] Olimning fikricha, hukmdorlar iste'dodli shoirlarni o'z atrofiga jamlash, ularni moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirish orqali sarmahsul adabiy muhitning shakllanishiga munosib hissa qo'shgan. Natijada saroy nafaqat davlat boshqaruvi markazi, balki adabiy va ilmiy muloqotning muhim maskaniga aylangan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Qo'qon hukmdorlarining adabiyotga munosabatini faqat saroy madhiyasini yaratadigan shoirlarni qo'llab-quvvatlash bilan izohlash biryoqlama yondashuv

bo'lur edi. Aksincha, ular she'riyat va ilm-fanga ixlos qo'ygan, ijod ahlining salohiyatini qadrlagan hamda adabiy jarayon rivojiga bevosita homiylik qilgan ma'rifatparvar hukmdorlar sifatida namoyon bo'ladilar. Xalq orasida mashhur bo'lgan "Zar qadrini zargar, gavhar qadrini gavharshunos biladi" degan hikmat ham aynan ana shunday munosabatning mazmunini ifodalaydi.

Keltirilgan tarixiy manbalar va ilmiy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi tasodifiy hodisa emas, balki hukmdorlar homiyligi, ilm-fan va adabiyotga berilgan yuksak e'tibor hamda ijodkorlar o'rtasidagi faol ilmiy-adabiy muloqot natijasida yuzaga kelgan uzluksiz madaniy jarayon hisoblanadi. Aynan shunday ijodiy muhit keyinchalik Uvaysiy singari iste'dodli shoirlarning kamol topishi, ularning badiiy-estetik qarashlari va poetik mahorati shakllanishi uchun mustahkam zamin yaratgan. Shu jihatdan Qo'qon adabiy muhitini o'rganish Uvaysiy ijodini, xususan, uning qo'lyozma merosini matniy-qiyosiy asosda tadqiq etishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Qo'qon adabiy muhitining ravnaq topishida Amir Umarxonning faoliyati alohida o'rin tutadi. Mazkur davrda yaratilgan qulay ijodiy muhit Uvaysiy va Nodira singari iste'dodli shoirlarning ijodkor sifatida kamol topishida muhim omillardan biri bo'ldi. Amir Umarxon nafaqat davlat arbobi, balki "Amiriy" taxallusi bilan ijod qilgan nozikta'b shoir sifatida ham adabiy jarayonning faol ishtirokchisi edi. Shu bois uning adabiyot va ijod ahliga ko'rsatgan e'tibori Qo'qon adabiy muhitining taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Bu masala yuzasidan adabiyotshunos olimi Iqboloy Adizova Amir Umarxonning shoir sifatidagi faoliyati saroyda ijod ahliga nisbatan yuksak e'tibor shakllanishiga, iste'dodli shoir va adiblarning har tomonlama qo'llab-quvvatlanishiga hamda adabiy muhitning izchil rivojlanishiga xizmat qilganini ta'kidlaydi.[3:125] Darhaqiqat, hukmdorning badiiy ijod bilan shug'ullangani adabiyotning jamiyat hayotidagi nufuzini oshirish bilan birga, ijodkorlar uchun erkin va sermahsul ijodiy muhit yuzaga kelishiga ham imkon yaratgan. Qo'qon adabiy muhitining yuksalish davri ilmiy adabiyotlarda ham alohida e'tirof etiladi. Xususan, Miyon Buzruk 1930-yilda Toshkentda nashr etilgan "O'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" asarida mazkur davrni Qo'qon adabiy muhitining "oltin beshik davri adabiyoti" deb baholaydi. Ushbu ta'rif, bir tomondan, saroy tarixchilarining "Oltin beshik" rivoyati bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, ayni davrda adabiyot va san'at ravnaqi uchun yaratilgan qulay ijodiy muhit hamda sermahsul adabiy jarayonning ilmiy ifodasi sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Qo'qon adabiy muhiti o'z taraqqiyotining eng yuksak bosqichiga ko'tarildi. Bu davrda adabiyot va san'atning davlat miqyosida qo'llab-quvvatlanishi natijasida ijodiy muhit yanada faollashib, yangi iste'dodlar kamol topishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. Adabiyotshunos olimi Mahbuba Qodirova ham bu hadida "Qo'qon XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Nodira, Uvaysiy, Mahzuna kabi shoirlarga vatan bo'ldi. Ana shu davr adabiy hayotida Amiriyning o'rni sezilarli edi", deya e'tirof etgan edi. [4:104] Keltirilgan ilmiy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Amir Umarxonning tarixiy xizmatini faqat hukmdorlik faoliyati bilan cheklab bo'lmaydi. U adabiy muhitni shakllantirgan, ijodkorlarni rag'batlantirgan va adabiy jarayonning uzluksiz rivojlanishini ta'minlagan ma'rifatparvar shaxs sifatida ham muhim o'rin egallaydi. Aynan uning homiyligi tufayli Qo'qon adabiy muhiti yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilib, Uvaysiy singari iste'dodli shoirlarning badiiy tafakkuri va poetik mahorati shakllanishi uchun mustahkam ijodiy zamin yaratildi.

Yuqoridagi mulohazalar Amir Umarxon faoliyatining Qo'qon adabiy muhitini shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni beqiyos ekanligini tasdiqlaydi. Uning adabiyot va ilm-fanga nisbatan olib borgan ma'rifatparvar siyosati natijasida Qo'qon nafaqat siyosiy markaz, balki mintaqaning yirik adabiy-madaniy maskaniga aylandi. Mazkur jarayon bir necha muhim yo'nalishlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Avvalo, Amir Umarxon iste'dodli shoir va adiblarni saroy atrofiga jamlab, ularning ijodiy faoliyati uchun qulay sharoit yaratdi hamda moddiy va ma'naviy jihatdan muntazam qo'llab-quvvatladi. Bunday siyosat natijasida saroy oddiy hukmdor qarorgohi emas, balki ijodkorlarning erkin ilmiy-adabiy muloqoti amalga oshadigan markazga aylandi. Bu esa Qo'qon adabiy muhitining izchil rivojlanishiga va yangi iste'dodlarning kamol topishiga xizmat qildi.

Qo'qon adabiy muhitining yuksalishi tarixnavislik taraqqiyotida ham o'z aksini topdi. Mazkur davrda Hakimxon To'raning "Muntaxab ut-tavorix", Avaz Muhammad Attorning "Tuhfat ut-tavorix", Is'hoqxon To'raning "Tarixi Farg'ona", Mushrifning "Ansob us-salotin" hamda "Tavorixi xavoqin", Mutribning "Shohnomayi devon Mutrib" va "Shohnomayi Nusrat Payom" kabi tarixiy asarlar yaratildi. Ushbu manbalar faqat tarixiy voqealarni qayd etish bilangina cheklanmay, davrning adabiy va madaniy hayotini yorituvchi muhim manbashunoslik materiallari sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan ular Qo'qon adabiy muhitining keng qamrovli ilmiy salohiyatini namoyon etadi.

Amir Umarxon davrida tazkiranavislik ham yangi bosqichga ko'tarildi. Xususan, payrov she'rlar asosida tazkira tuzish an'anasi shakllanib, Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron" asari o'zbek tazkiranavisligi tarixida muhim o'rin egalladi". Farg'ona shoirlarining Xorazm shoirlari ustida katta ta'sirlari bo'lg'anini inkor etib bo'lmaydi. Farg'ona "Majmuat ush-shuaro"sig'a o'xshatib, Xorazmda ham bir "Majmuat ush-shuaro" buni ko'rsatdir", degan edi adabiyotshunos olim Fitrat. [5:59] Demak, mazkur muhit nafaqat ichki adabiy jarayonlarni rivojlantirgan, balki boshqa hududlar adabiy hayotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Adabiy muhitning yana bir muhim xususiyati mumtoz adabiy meros va xalq og'zaki ijodi an'alariga izchil tayanilganidadir. Amir Umarxon ijodda an'anaviylik va vorisiylik tamoyillariga alohida e'tibor qaratib, xalq og'zaki ijodi namunalaridan ijodiy foydalanishni rag'batlantirdi. Natijada Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari hamda Qo'qon adabiy muhiti vakillarining ko'plab asarlarida xalqona badiiy tafakkur va mumtoz adabiyot an'analari o'zaro uyg'unlashdi. Fitrat "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash" maqolasida Qo'qon adabiy muhiti ravnaqining homiysi va rahnamosi Amir Umarxon ekanligini ta'kidlar ekan, uning taklifi va tashabbusi bilan yaratilgan "Zarbulmasal" asarini nazarda tutib, "bu davrda Farg'ona saroy adabiyotlarining xalq adabiyotig'a ayricha diqqat qilganlari ham ko'riladir", deya ta'kidlaydi.[6]

Qo'qon adabiy muhitida kitobat va qo'lyozmachilik san'atining rivojlanishi ham adabiy taraqqiyotning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda mumtoz asarlar muntazam ko'chirilib, Bedil devonlari keng tarqaldi, ularga naziralar va muxammaslar bog'landi. Shuningdek, Lutfiy, Navoiy va Amiriylar devonlari asosida tuzilgan "Muhabbatnoma" majmuasining Turkiya sultoniga yuborilgani hamda Muhammad Alixon buyrug'i bilan Dabir tomonidan Fuzuliy devonining ko'chirilgani haqidagi ma'lumotlar Qo'qon adabiy muhitida qo'lyozma madaniyatiga yuksak e'tibor qaratilganini tasdiqlaydi. Mazkur holat Uvaysiy asarlarining qo'lyozma nusxalari bizgacha yetib kelishida ham muhim tarixiy omillardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Qo'qon adabiy muhitining yana bir o'ziga xos jihati ayol ijodkorlar faoliyati uchun keng imkoniyatlar yaratilganidadir. Aynan shu muhitda Uvaysiy, Nodira, Mahzuna kabi iste'dodli shoirlar erkin ijod qilish, o'z salohiyatini namoyon etish va adabiy jarayonda faol ishtirok etish imkoniga ega bo'ldilar. Bu holat o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida kam uchraydigan hodisalardan biri bo'lib, Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. T.Jalilovning Amir Umarxon shaxsiga bergan quyidagi bahosi ham uning hukmdor sifatidagi siyosiy faoliyatidan tashqari, yuksak badiiy did va ma'rifatparvarlik fazilatlarini namoyon etganini tasdiqlaydi. "Agar uning O'rnida boshqa podshoh bo'lganda Fazliyni emas Umarxonning o'zini malik ul-shuaro qilib tayinlagan bo'lardi.[6]

Keltirilgan dalillar tahlili shuni ko'rsatadiki, Amir Umarxon tomonidan yaratilgan ijodiy muhit Qo'qon adabiy maktabining yuksalishida hal qiluvchi omil bo'lgan. Aynan ana shu muhit Uvaysiyning badiiy tafakkuri, estetik qarashlari va poetik mahorati kamol topishi uchun mustahkam zamin yaratdi. Shu bois Uvaysiy ijodini tadqiq etishda Qo'qon adabiy muhitini shunchaki tarixiy fon sifatida emas, balki shoiraning ijodiy shaxsiyati va qo'lyozma merosining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan muhim omil sifatida baholash ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qo'qon adabiy muhiti XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi yarmida o'zbek mumtoz adabiyotining yirik adabiy markazlaridan biri sifatida shakllanib, milliy adabiyot taraqqiyotida muhim o'rin egalladi. Mazkur adabiy muhitda hukmdorlarning ilm-fan va adabiyotga bo'lgan e'tibori, iste'dodli ijodkorlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash siyosati, kitobat va qo'lyozmachilik an'analarning rivojlanishi hamda ijodkorlar o'rtasidagi faol adabiy muloqot sermahsul ijodiy jarayonning yuzaga kelishiga zamin yaratdi.

Tadqiqot davomida tahlil qilingan tarixiy manbalar va ilmiy qarashlar Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi tasodifiy hodisa emasligini, balki Amir Umarxon va Nodira tomonidan olib borilgan ma'rifatparvar siyosat natijasida yuzaga kelgan izchil adabiy jarayon ekanligini ko'rsatadi. Aynan shu ijodiy muhit Uvaysiyning badiiy tafakkuri, estetik qarashlari va poetik mahorati kamol topishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lib xizmat qilgan. Shoiraning mumtoz adabiyotni chuqur o'zlashtirgani, zamondosh ijodkorlar bilan adabiy aloqalari hamda boy ma'naviy muhit ta'sirida shakllangan badiiy dunyoqarashi uning she'riy merosining g'oyaviy-badiiy yuksakligini ta'minlagan.

Shuningdek, Qo'qon adabiy muhitida qo'lyozmachilik va kitobat an'analarning rivojlangani Uvaysiy asarlarining qo'lyozma nusxalarini saqlash va keyingi avlodlarga yetkazishda muhim tarixiy omillardan biri bo'ldi. Shu jihatdan Qo'qon adabiy muhitini o'rganish nafaqat shoiraning hayoti va ijodini yoritishda, balki uning qo'lyozma merosini matniy-qiyosiy asosda tadqiq etishda ham muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Demak, Uvaysiy ijodini Qo'qon adabiy muhitidan ayri holda tasavvur etish mumkin emas. Shoiraning ijodiy shaxs sifatida kamol topishi, badiiy mahoratining yuksalishi va adabiy merosining shakllanishi bevosita ushbu adabiy muhit bilan uzviy bog'liqdir. Kelgusida Uvaysiy qo'lyozmalarining matniy-qiyosiy tahlili asosida olib boriladigan tadqiqotlar shoiraning ijodiy laboratoriyasi, matn tarixidagi o'zgarishlar hamda asarlarining ishonchli ilmiy matnini tiklash masalalarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar / References

1. Мирзо Олим. Ансоби ус-салотин. – 18-варақ.
2. Қаямов А. Қўқон адабий муҳити. – Т., 1961. – Б. 41.
3. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (XVI–XIX asr I yarmi). – T.: Fan, 2009. – B. 125.
4. Қодирова М. Амирий // Адабий мерос. 2-китоб. – Т.: Фан, 1971. – Б. 104.
5. Fitrat. Tanlangan asarlar. 5 jildlik. 2-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – B. 59.
6. Жалолов Т. Мактублар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1992. – 31 январь.